

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ СЛАВІСТИКИ

УДК 82-36(497.1)

Любинко Раденкович
(Сербія)

УСНІ НАРАТИВИ ПРО ДЕРЖАВНИХ ДІЯЧІВ: СУЧАСНІ МОДЕЛІ ТРАДИЦІЙНИХ СЮЖЕТІВ¹

Відомих державних діячів, воєначальників або інших знаменитостей ми пам'ятаємо, зокрема, завдяки анекдотам про них. Багато-річний президент Югославії (СФРЮ) Йосип Броз Тіто був об'єктом багатьох анекдотів. Деякі з них він розповідав сам про себе, решту зібрали й опублікували партійні товариші, однак найбільше їх розповідали в людних місцях.

В анекдотах Й. Броз (Тіто), як правило, зображували дотепним і хитрим, тоді як закордонних державних діячів, з якими він установлював міжнародні відносини, – наївними й дурненькими. Водночас помічники Тіто вирізнялися прислужництвом і віропідданством.

Ключові слова: анекдот, жарт, Тіто, соціалізм, слов'яни.

Famous statesmen, military leaders and other famous people we remember through the anecdotes about them. Long-term president of Yugoslavia (SFRY), Josip Broz Tito was the object of many jokes. Some of them he told by himself, others were collected and published by the party comrades, and most of them were told by the townspeople in places where they met and gathered together.

¹ Праця є частиною проекту «Народна культура сербів поміж Сходом і Заходом» (№177022), що його фінансує Міністерство освіти і науки Республіки Сербії.

In the jokes Tito is usually depicted as witty and cunning person, meanwhile the statesmen from abroad, with whom he established some kind of relationship - naive and silly. On the other hand, Tito's assistants had such features as servility and boundless devotion.

Keywords: anecdote, joke, Tito, socialism, Slavs.

Анекдот – це коротка оповідна форма про відомих осіб із жартівливим, іноді іронічним повідомленням, за допомогою якого передані різні життєві ситуації. Він дотепно розкриває певну суперечку між явним і прихованим, що особливо помітно в закритому суспільстві. У державах із соціалістичним устроєм, де важливі суспільні проблеми вирішували у вузькому колі партійних однодумців, а ключову роль мала лише одна особа на вершині партійної піраміди, відчуття немічності й безнадії громадяни таких держав заміщували жартами з комічним ефектом. Таким чином, крізь культуру сміху виражали ставлення до прихованого в суспільстві, того, що засобами масової інформації зображували протилежно до існуючого. Водночас накопичений гнів перетворювався на сміх.

На відміну від карнавалу, який у сценічний спосіб і «культурою сміху» викриває, розвінчує зло, що загрожує всім людям одного колективу, і, таким чином, скасовує відмінності поміж людьми, анекдот (передусім його коротка форма – жарт) своїм повідомленням указує на поділ суспільства, де перебуває певна група і окремі її представники, тобто меншість, яка сама себе виокремила із ширшого колективу.

Недотепні, грубі чи образливі анекдоти не викликають сміху в слухача, у такому випадку він реагує словами: «Полоскочи мене, щоб я розсміявся». Розповідати анекдоти – один зі способів динамічної комунікації між людьми, де оповідачі й слухачі один одного змінюють (зазвичай у кав'ярні, на пляжі, у потязі). Деякі анекдотичні форми вимагають обов'язкової участі хоча б одного слухача. Так, анекдот, який переказува-

ли в Радянському Союзі, починається зі слів: «Щоб покращити економічний стан, потрібно перестріляти євреїв і мотоциклістів». І завжди знайдеться хтось наївний, котрий запитає: «А чому мотоциклістів?», що викликає загальний сміх решти [Смолицкая 2002, с. 17].

В останнє десятиліття анекдот усе більше замінює його коротка форма – жарт, в основі якого лежить дотеп. Жарт акцентує увагу не на смішній події, а на несподіваному закінченні – гостроті. Якщо людина його не розуміє, зазвичай запитує: «А в чому жарт?» або каже: «Дурний жарт».

Жарт, отже, утілює певний тип агресивності [див.: Требјешанин 1995, с. 54–56]. Аби встановити комунікацію між людьми за допомогою жарту, потрібно, щоб вони знали ширший контекст, з якого походить його значення, і поділяли ті ж самі переконання. Якщо слухачі мають інший погляд на світ, деякі анекдоти можуть спричинити обурення й докір. Популярність жарту, за С. Фройдом, полягає в його шоківій гостроті, якою проривають цензуру в певному суспільстві, що дозволяє людям манівцями зламати репресію і висловити свої справжні переконання [див.: Frojd 1969, s. 103–108; Škreb Z., Stamač A. 1986, s. 280–282]. Зі зникненням репресії зникають політичні анекдоти. Оголена реальність, якою б вона не була, не дає стимулу до створення й переказування жартів. Про це промовисто свідчить змінена політична ситуація в країнах з реал-соціалістичним устроєм. Коли ця система впала, зникли раніше потужно виражені поривання створювати й розповідати анекдоти (про Сталіна, Брежнєва, Тодора Живкова, Чаушеску, Тіта) [див.: Журавлєва 2007, с. 162–169]. Сьогодні їх можна почути лише як ілюстрацію певної життєвої ситуації. Зміна етнічної структури в певній общині також знаходить своє відображення в анекдотах. Так, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., турки й цинцари були відомі в міському житті Сербії,

тому про них розповідали анекдоти. А от у другій половині ХХ ст. вони стають «невидимими» в сербському суспільстві і перестають бути об'єктом сміху.

Не існує досить чіткої межі між анекдотом і жартом, так само, як не існує виразного розмежування між смішною історією й анекдотом. Однак можна помітити, що поміж смішною історією, через анекдот і до жарту, існує шлях компресії змісту, потім зміни багатоплановості в одноплановість, сценічного зображення в ефектний дотеп. В. Пропп, класифікуючи жанри, анекдотам серед усних оповідей відвів особливе місце: «Анекдот – це суто формальна категорія. На нашу думку, анекдот – це не специфічний вид народної творчості, відмінний від новелістичних оповідань про людей» [Пропп 1976, с. 49]. Сьогодні в російській фольклористиці анекдоти вивчають як особливу наративну форму, до того ж термінології його не відрізняють від жарту [див.: Фролова 2006, с. 225; Журавлєва 2007, с. 162–169; Человек смеющийся 2008]. Таким чином, усі короткі жартівливі форми, де герої Тіто і його сучасники (незважаючи на те, анекдоти вони чи жарти), уважаємо лише анекдотами.

Тіто в анекдотах

Й. Броз (Тіто) як багаторічний державний діяч – тема багатьох анекдотів. Деякі з них розповідав і він сам, інші – його найближчі помічники, та найбільше – широка аудиторія. Приклади, які ми тут подаємо, якщо до них не подане джерело, записав автор цього тексту в 1980-х роках у Белграді.

У 1972 році, на 80-ту річницю від дня народження Тіто, З. Штаубрингер і М. Попович підготували книгу під назвою «Тіто в анекдотах» і особисто вручили її Маршалу [Štaubringer Z, Popović M. 1972]. Передмову до неї написав товариш Тіто С. Вукманович-Темпо. Книга містить 625 анекдотів. Вони настільки літературно опрацьовані, що створюється

враження, ніби їх написав один автор. І всі, звичайно ж, репрезентують Тіта з позитивного боку: по-перше, як мудру, рішучу й хоробру людину, а по-друге, як дотепного, відвертого й цікавого співрозмовника. Але деякі анекдоти, напевно, редактори пропустили, тому викрилося те, що приховувалося. Так, в одному з них Тіта запитали, що б він зробив, якби Черчилль намовив Рузвельта висадити союзників у Югославії, а не в Італії. Тіто коротко відповів: «Ми б їх зупинили» [ст. 304]. Така Тітова заява підтверджує висновки деяких істориків про те, що, незважаючи на ворогування між німцями й тітовими партизанами, було укладено таємний договір, що в разі висадки союзників у Югославії, партизани перейдуть на бік німців, оскільки інакше вони були б маргіналізовані, а звільненій Югославії повернуто б статус монархії [див.: Стевановић 2011].

За життя Тіта забороняли розповідати анекдоти, які негативно зображували його особу. Так, студента У. Гардашевича через переповідані анекдоти про Тіта 1964 року ув'язнили на три роки [див.: Політика]. Навіть про цей випадок існувала книга анекдотів: за ґратами розмовляють два в'язні, один – засуджений на три роки, другий – на два. Перший питає: «Ти за що сів?» – «Я розповідав анекдоти про Тіта». – «А ти за що?» – «А я їх слухав».

Один з анекдотів, який розповів Тіто сам про себе, стосується його дитинства і канікул у дідуся в Словенії. За розповіддю Тітового голови Кабінету Й. Смоле, це сталося, коли хлопчика Й. Броза (Тіта) дідусь повів у ліс ловити сонь. У Словенії колись такий вид полювання був досить розвинений. Сонь полювали на їжу і хутро. Домовилися, що дідусь вилізе на дерево, потрясе гілку і так скине соню, а малий Йоже мав на землі вдарити її палкою. Дід почав трясти гілку, соня впала, але Йоже промахнувся, і тварина втекла. На це дід з дерева сердито закричав: «Ти, проклятий хорват!» Так Тіто вперше усвідомив своє національне походження, тоб-

то що він хорват, а не словенець, як його дід по матері [Смолє 1981, с. 27]. Анекдот, звичайно ж, розкриває, що Тіто через свої комуністичні переконання не надто переймався національним походженням.

Однак найцікавіші ті анекдоти, що безпосередньо, іноді під виглядом гротескної або поведінки, розкривають суть культу Тіто. Одним з них є відомий анекдот про трьох лікарів, душі яких після смерті потрапили до св. Петра, щоб він визначив їхнє місце на тому світі. Св. Петро питає першого: «Ким ти був у земному житті?» – «Був лікарем-терапевтом», – каже він гордо. – «Ага, терапевтом, людей обманював. Ведіть його в пекло!» Питає другого лікаря: «Що в тебе за професія?» – «Я був хірургом!» – «Ага, хірургом, людей різав! Ведіть його в пекло!» Питає третього лікаря: «А ким ти був?» Той, наляканий, ледве вимовив: «Психіатр». – «Психіатр? Як добре, що ти до нас прийшов. Тут за ворітьми сидить Бог. Оглянь його, з ним щось негаразд. Почав уявляти, ніби став Тітом».

Кмітливість і хитрість

Незважаючи на те що Тіто очолював владу, яка завинила перед багатьма людьми, наприклад, розстріл політичних противників після завершення Другої світової війни без судового процесу, насильницьке вилучення майна в заможних людей, збіжжя в селян, суворе переслідування політичних противників, зменшення громадянських свобод тощо, в анекдотах його рідко зображували як диктатора й самовільного правителя. Навіть сьогодні знайшлася дотепна відповідь на звуження людських прав за часів Тіто в пареміологічній формі «ти не смів слова сказати, але смів будь-де лягати» [див.: <http://www.politika.rs>].

В анекдотах найчастіше Тіто зображений кмітливим і хитрим. Сюжети здебільшого химерні, без внутрішньої мотивації. Наприклад, вирішили Тіто, де Голль і Черчилль позмага-

тися, хто збудує найвищу будівлю. Через певний час поїхали в Париж, і де Голль повів їх подивитися на найвищу споруду. Усі були здивовані, коли ліфт зупинився на п'ятдесятому поверсі. Тоді поїхали в Лондон, де Черчилль побудував стоповерхівку. Приїхали в Белград. Тут ледве збудували десять поверхів з вузькими сходами. Тіто наказав вимкнути ліфт, а на п'ятому поверсі поставити вагітну жінку. Державні діячі почали підніматися вузькими сходами. Коли дійшли до вагітної, задихані, запитали її: «Скільки лишилося?» Вона, думаючи, що її запитують «скільки до пологів», відповіла: «Ще всього два місяці». «О, хто буде так довго підніматися? Переміг ти, Тіто, твоя будівля найвища», – сказали де Голль і Черчилль. Тут усе ірреальне, але весь світ сміється із цієї історії, оскільки в ній упізнають Тіта, готового заради вигоди будь-кого обвести навколо пальця.

Деякі анекдоти, акцентуючи на хитрості Тіта, звертаються до ширшого середовища, у якому він жив. Так, за анекдотом, Тіто, Черчилль і де Голль вирішили позмагатися, хто більше впізнає своїх міст із літака. Сіли вони в літак і через певний час Черчилль закричав: «Лондон!» – «Як ти вгадав?» – запитують його. – «Я побачив вежу Біг-Бену». Летить літак далі. Раптом закричав де Голль: «Париж!» – «Звідки ти знаєш?» – «Так ось Ейфелева вежа під нами». Летить літак далі, а Тіто кожну годину висовує руку у вікно літака. Аж раптом як закричить: «Белград!» – «Звідки ти знаєш?» – запитали його супутники. – «Вкрали мій годинник з руки», – відповів Тіто.

Анекдот з Тітового життя, про який кажуть, що він змалює справжню подію перед Білим двором у Белграді, висвітлює один прийом для генералів. Після прийому Тіто наказав усім генералам вишикуватися, щоб їх особисто сфотографувати. Але коли фотографував, у нього затремтіли руки. Після того, як терміново принесли вже зроблений знімок, Тіто перед враженими генералами вигукнув: «Матінко, я всім вам голови зітнув!»

У фольклорній творчості хитрість сприймається як одна з властивостей героя, що може допомогти йому перемогти противника. Особливо, коли героя одне середовище сприймає як свого, а він, через обставини, яких не можна було уникнути, має певну властивість від чужого героя. Протилежний образ, що немає таких здібностей, – «дурний велетень», характеристики якого були перенесені пізніше на диявола. Роль «дурного велетня» в анекдотах про Тіта беруть на себе державні діячі великих країн. Так, малий громадянин колишньої Югославії, уголос висміюючи їхню наївність, мстився усім, хто краще жив за нього.

Прислужництво й вірнопідданський менталітет

В окремих анекдотах, у яких як персонаж виступає і Тіто, висміюються люди з його оточення, а також, опосередковано, і політичний клімат, що сприяв утриманню при владі сервільних людей, які свою кар'єру будували за допомогою прислужництва й вірнопідданства. Один з таких анекдотів виник на перетворенні метафоричного значення слова в буквальне – це найчастіше оповіді в діалогічній формі. Обідав якимось Тіто зі своїми заступниками. Раптом він замахнувся рукою, щоб узяти гострий перець зі стола. «Стий, товаришу Тіто», – каже Доланц і хапає його за рукав. Хтось із необізнаних слухачів запитує: «Чому?» Відповідь: «Тому що всі навколо нього задолизи». У деяких варіантах одразу мовиться, що Тіто обідав зі своїми підлабузниками, тоді продовження анекдоту стає цілком зрозумілим.

У Белграді подейкували, що Б. Микулич, давній помічник з Боснії й Герцеговини, свою політичну кар'єру розпочав з успішної організації Тітового полковання на ведмедя в Боснії поблизу Бугойна. У межах цієї теми існує анекдот. Мовляв, Тіто, приїхавши до Бугойна, запитав одного мисливця, якого призначили супроводжувачим під час полювання: «А тут є

ще ведмеді?» – «Доки буде Тіто, будуть і ведмеді», – відповів мисливець. За подібною моделлю постав анекдот, пов'язаний з Гацко та його жителями. Після війни Тіто виголошував промову в Гацко і згадав серед іншого, яких жертв зазнали гачани під час війни, що вони залишилися без корів, овець, коней. Деякі з натовпу вигукнули: «Доки живуть гачани, доти будуть і корови!»

В анекдоті, що також відображує вірнопідданство Тітових супровідників, фінальна частина доведена до абсурду. На полюванні на дику качку перед Тітом з'явилася зграя птахів. Він підняв зброю і вистрелив, але в жодну не вцілив. Побачив це його супровідник (П. Стамболич) і каже: «Ти диви, усі мертві, а літають!»

Давні зразки

Деякі анекдоти про Тіта й інших соціалістичних керівників мають набагато давніші зразки, вони лише адаптовані до нових обставин і нових діячів. Так, поблизу Лесковця казали, що св. Ілля – глухий чоловік, тому не може розуміти накази Бога, куди направляти градові хмари. Нарешті Бог попросив, щоб той «вів» їх «куди знає», тобто туди, куди вже «водив» раніше (тому в деяких місцевостях постійно врожай потерпає від граду). За цією ж моделлю створений анекдот про Тіта. Під час Тітових відвідин Смедерева, він запитав місцевих діячів: «Що, товариші, тут найбільше родить?» – «Виноград, товаришу Тіто», – відповіли йому люди. Та оскільки той недочував, почув «залізо»² і сказав їм: «Гаразд, нехай негайно відкриється металургійний завод». Так поміж виноградниками, далеко від залягань залізної руди, з'явився Смедеревський металургійний завод. Цікаво, що такий самий анекдот пов'язаний з будівництвом металургійного заводу в Нікшичі, що в Чорно-

² Серб. *грожђе* – виноград, *гвожђе* – залізо [прим. перекладача].

горії [див.: <http://forum.catemontenegro.com>]. Досить того, що народ знає деякі фабрики в колишній Югославії, збудовані як «політичні» проекти – без економічного підґрунтя, і цього вже достатньо, щоб подібні рішення дотепно надалі висміювати.

За давнім зразком створений анекдот про потяг, що зупинився на залізниці поза станцією. У Радянському Союзі раніше розповідали такий анекдот: що було б, якби зупинився потяг серед дороги через снігові замети, і як би поводили себе деякі з лідерів у ньому? Сталін сказав би: «Виведіть і розстріляйте водія, накажіть усім вийти з потягу й відгорнути сніг». Вони так зробили і потяг рушив. Хрущов наказав би провести ідеологічну кампанію між пасажирами, щоб ті добровільно відгорнули сніг. Так зробили і потяг рушив. Що зробив би Брежнев? Наказав би всім пасажирам висунути голову у вікно й імітувати звук локомотиву під час руху: «Фу! Фу!», наче-то потяг їде.

З такою ж гостротою і сьогодні в Сербії і Хорватії переказують анекдоти, тільки актори тут Тіто й хорватські або сербські політики. Ось хорватський варіант: «Їде Тіто в потязі, аж раптом той зупинився. “Чому він зупинився?” – запитує товариш Тіто. – “Товаришу Тіто, немає більше колій!” А Тіто каже: “Швидко покличте молодь, нехай збудує колію!” Їде потягом Анет Маркович. Потяг зупинився і Маркович питає: “Чому потяг зупинився?” – “Немає більше колії!” Тоді Маркович: “Швидко зніміть колії, якими ми вже проїхали, і поставте їх наперед!” Нещодавно їхала Ядранка (прем’єр-міністр Хорватії) потягом. Він зупинився. “Чому ми стали?” – “Пані прем’єрко, немає далі колії!” Ядранка: “Тойдайте потяг, щоб була видимість, ніби ми їдемо!”» [див.: <http://www.hrt.hr>].

Існують й інші анекдоти, де Тіто пов’язаний із сучасними політиками. «Зустрілися Тіто й Туджман на тому світі. Туджман каже Тітові: “Привіт, диктаторе!” А той відповідає: “Привіт, імітаторе!”» [див.: <http://www.hrt.hr>].

За анекдотом, на розкішній вечері європейських лідерів були Тіто і Хрущов. Страви їм подавали на вишуканих срібних тарілках. Та коли Тіто хотів вкрасти одну тарілку зі столу, помітив, що М. Хрущов перший заховав її під піджак. Тіто подумав, якщо і він візьме тарілку, нестачу двох одиниць помітять. Коли почалися тости, Тіто встав з келихом почаркуватися з господарем, а потім сказав: «Панове, окрім державних справ я займаюся ілюзіонізмом. Дозвольте мені продемонструвати один фокус». Потім узяв срібну тарілку зі столу і, щоб усі бачили, сховав її під пальто. А потім сказав: «Фокус-покус, Микито, виймай тарілку з-за поли!» Хрущов мусив витягнути вкрадену тарілку, а Тітові його залишилася.

Варіант наступного анекдоту відомий ще за часів першої декади радянської влади. На банкеті, організованому 1922 року, Чичерін бачить, як Красін ховає в кишеню дві срібні ложки. Він йому знаком показує, що одна ложка для нього, але той відповідає знаком, що він і сам візьме ложку. Чичерін розсердився: «Панове, увага! Я хочу вам показати один фокус. Ось я беру дві срібні ложки зі столу і кладу собі в кишеню. А зараз, товаришу Красін, вийміть їх зі своєї кишені!» [див.: Мельниченко 2007, с. 26].

І сьогодні образ Тіта, який не гребує брати все, що в нього під рукою, згадують, однак не осуджують. Про це свідчать жартівливі рядки: «Товаришу Тіто, ти хоч крав, але й нам усім давав / Ці крадуть, але нікому не дають» [див.: <http://www.galaksija.info/forum/viewtopic.php?f=9&=2463>].

Розповіді анекдотів про Тіта і його сучасників – це спосіб вирішення конфліктних ситуацій між сильною, недоторканою владою і немічними громадянами. Отже, недоторканне завдяки «культури сміху» [див.: Bergson 1987] перетворюється в низьке й гротескне.

ЛИТЕРАТУРА

Журавлёва Т. Ю. Русский анекдот: итоги и перспективы изучения // Российская славистическая фольклористика: пути развития и исследовательские перспективы / МГУ, филологический факультет. – М., 2007. – С. 162–169.

Мельниченко М. А. Анекдоты из коллекции Н. В. Соколовой (1926 г.) // Живая старина. – 2007. – № 4 (56). – С. 24–26.

Политика. – 2004. – № 32693.

Пронн В. Я. Жанровый состав русского фольклора // *Пронн В. Я.* Фольклор и действительность. – М., 1976. – С. 46–82.

Смоле Ж. Тито очима свог шефа Кабинета // НИИ. – 1981. – 3 мај (№ 1583).

Смолицкая О. В. Советский анекдот: жанровые особенности // Живая старина. – 2002. – № 2 (34). – С. 16–18.

Стевановић Н. Прикривена комунистичка пактирања // Политика. – 2011. – № 34902.

Требјешанин Ж. Душа и политика. Психопатологија несвакидашњег живота // Време књиге. – Београд, 1995.

Фролова О. Е. Лингвистический портрет фольклорного жанра (анекдот) // Первый Всероссийский конгресс фольклористов: сб. докладов. – М., 2006. – Т. III. – С. 209–225.

Человек смеющийся : сб. науч. статей / Государственный республиканский центр русского фольклора. – М., 2008.

Bergson H. Smijeh. Esej o značenju komičnog. S francuskog prevela B. Vrlečić // Znanje. – Zagreb, 1987. – Knj. 134.

Frojd S. Dosejka i njen odnos prema nesvesnom / preveo s nemačkog T. Bekić // Matica srpska. – Novi Sad, 1969. – (Odabrana dela Sigmunda Frojda, knj. 3.)

Škreb Z., Stamać A. Uvod u književnost: teorija, metodologija // Globus. – Zagreb, 1986.

Štaubringer Z., Popović M. Tito u anegdutama. – Београд, 1972. (Reprint 2006).

Известных государственных деятелей, военачальников или других знаменитостей мы помним, в частности, благодаря анекдотам о них. Многолетний президент Югославии (СФРЮ) Иосиф Броз Тито был объектом многих анекдотов. Некоторые из них он рассказывал

о себе сам, другие были собраны и опубликованы его партийными товарищами, но больше всего их рассказывали в людных местах. В анекдотах Тито, как правило, изображали остроумным и хитрым, в то время как зарубежных государственных деятелей, с которыми он устанавливал международные отношения, – наивными и глупыми. В то же время помощники Тито характеризовались как прислужники с безграничным верноподданничеством.

Ключевые слова: анекдот, шутка, Тито, социализм, славяне.

Переклад із сербської

Л. Недашківської